

Prugberger Tamás¹

A jogi okozatosság és felelősség időszerű elméleti és gyakorlati kérdései a mai kor igényei szerint²

Absztrakt

A tanulmány hat fejezetre tagolva dolgozza fel a jogilag releváns okozatosság kérdéseit, hogy azok miként jelennek meg a természet élettelen és élő világában teljesen determináltan a fizika és a kémia törvényei szerint, a növényi és az állatvilágban biológia, a biofizika és a biokémia törvényei szerint az embernél azonban a tudat birtokában. Mivel az ember társadalomban létezik, és ha a magatartása jogellenesen sérti a társadalom, vagy mások érdekeit azért felelősséggel tartozik. A felelősség ismérve formális hivatali kategóriaként a jogellenesség, informális közösségi kategóriaként a felróhatóság, míg a vétkesség és annak jellege a magatartás tanúsítójának szubjektív hozzáállásától függ, amit befolyásol tudatának részbeni indeterminált jellege.

Kulcsszavak: okozatosság, felróhatóság, vétkesség, akaratszabadság, rétegjelenségek, tudat, ok, okozat

Zusammenfassung

Die Studie bearbeitet in sechs Kapital die rechtlich relevanten Problemen der Kausalität und ihrer Erscheinung in der lebendigen und leblosen Welt der Natur durch die Gesetzen der Physik und der Chemie determiniert, ebenso wie in der Pflanzen- und Tierwelt durch die Gesetzen der Biologie, Biophysik und der Biochemie determiniert und bei den Menschen in der Beherrschung des Bewusstseins. Der Mensch existiert gesellschaftlich, wenn seine Handlung rechtswidrig ist, und ihrer gesellschaftlichen Umgebung schadet, soll er dafür verantwortlich sein. Das Kennzeichen der Verantwortung, als eine amtliche Kategorie ist die Rechtswidrigkeit und als eine informale, gesellschaftliche Kategorie ist die Zurechenbarkeit, während die Sündhaftigkeit und derer Art ist von der subjektiven Handlung des Menschen abhängig, was teilweise durch den indeterminierten Charakter seines Bewusstseins beeinflusst ist.

Schlüss Wörter: Kausalität, Verargenheit, Sündhaftigkeit, Willensfreiheit, Schichtsfenomene, Bewusstsein, Ursache, Wirkung

I. Az emberi közreműködéssel létrejövő jelenségek társadalmi és jogi kihatásainak összefüggései

Az egész Világegyetem, vagyis a Kozmoszra – amelynek része a mi bolyónk, vagyis a „Föld” – örök mozgásban van, amely örök mozgás a föld élettelen és élő létjelenségeivel törvényszerű okozati összefüggéses körforgásban valósul meg mégpedig determináltan. Eme abszolút determinált okozati összefüggési rendszerbe bizonyos fokú indeterminált vonást az emberi részvétel vált ki egyénileg, többed magával és szervezeti rendszerbe tagolva egyaránt.

¹ DSc. professor emeritus.

² DOI 10.59558/jesz.2026.1.27

Az ember létezése előtt a világ élettelen és növényi, valamint állatvilágra tagolt létjelenségei a természet törvényei szerint szükségszerűen az élettelen környezet természeti jelenségeinek, a légkör és a vízkör, valamint a hőenergiát termelő determinált mozgása kapcsolódott az élő növény és állatvilág szintén körforgásos egymásra utalt ön- és fajfenntartási létezéséhez. Ez a fejlett állatoknál jelentkező mozgástörvényszerűség fejlettebb ösztönmegnyilvánulási rendszerben mutatkozik meg, ami még nem tudatos. Ezzel az etológia foglalkozik. A legfejlettebb gerinces állatoknál ez a lét- és fajfenntartási ok-okozati működés bizonyos megnyilvánulásokban emlékeztet az emberi viselkedésre, mivel ott is vannak alapösztönök, de mivel tudata van, ezért magatartását bizonyos fokú indetermináltság, választási szabadság jellemzi, és mivel az ember társadalomban él, a tudata rávette arra, hogy életvitelét összehangolja másokéval, és létfenntartását közösségi létben, a közösségre, és annak tagjaira rá- és visszaülve szervezze meg. Az ember megjelenésével és önmagának, valamint társadalmának közreműködésével – ellentétben a többi növényi és állati létjelenséggel – az ok-okozati körforgásban tudatosan vesz részt, amit igyekszik a maga és a kisebb, valamint a nagyobb közössége részére hasznosítani.

Míthogy az ember a legtöbb fejlett gerinces állathoz viszonyítva gyengébb, csak úgy tudja fenntartani a fajtát, ha társadalmat alakítva a többiekkel együttműködik. Ez hamar kialakította az egyes emberi közösségek szervezeti rendjét és magatartási szabályait, amelynek megsértése megtorlással járt, és jár ma is a közösség érdekében. Az ember és közössége a saját fenntartása érdekében beavatkozik a környezete élettelen és élő növényi, valamint állati környezetébe, továbbá felhasználja a természet adta energiát, sőt maga is termel új energia módozatokat, kibányászza és felhasználja a föld ásványi kincseit, élelmezés céljából növényeket termel és nemesít, valamint állatok húsból készít magának élelmet. Ennek érdekében bányászattal, vadászattal, növényi és állati élelmiszer feldolgozással, valamint energiatermeléssel beavatkozik a föld egyes élettelen, valamint élő növényi és állati rétegjelenségeibe különböző ok-okozati összefüggéseket kiváltva, amelyek módozatait a szakszerűtlenség és a rablógazdálkodás elkerülése végett jogilag szabályozott és ugyanígy ezzel egyidőben, vele párhuzamosan kialakult állam rendezi az egyéni közösségi viselkedést is a már említett közösségtől való nagyfokú függés miatt. Ezért, ha az ember, vagy kisebb közösségének a magatartása, cselekvése, vagy mulasztása, abból, mint okból kialakult okozat káros a társára, vagy a közösségre, akkor azt a környezete értékeli, és ha az negatív, akkor fennáll a felróhatóság, és ha e körülmény az okozatot kiváltónál tudatosult vagy tudatosulnia kellett volna, akkor az vétkességben nyilvánul meg, amelynek szándékos vagy gondatlan jellegét az akarat oldal viszonylagos szabadságával való élés határozza meg. Ezeket az összefüggéseket kívánjuk e tanulmányban megtárgyalni.

II. A jogilag releváns okozati összefüggések a rétegjelenségek tükrében

A rétegjelenségek és kapcsolódásuk társadalmilag és jogilag releváns elméletét Losonczy István és Nicolai Hartmann dolgozták ki. Losonczy István a rétegjelenségeket részletesen fizikai, kémiai, biológiai, pszichikai, szociális és természetfölöttiek szerint fogalmazta meg, amely rétegjelenségek hierarchikus láncolatban kapcsolódnak egymáshoz.³ Ezzel szemben Nicolai Hartmann némileg hasonlóan, de átfogóbban rakta össze az egyes rétegszinteket.⁴ Ő élettelen anyagi rétegekről szól, mint amilyenek a kőzetek, az ásványok, a

³ Losonczy István: Jogfilozófiai előadások vázlata (1948a), 35–48. o. + Függelék: Losonczy István: Egy realista jogfilozófia alapvonalai (1948b), 3–42. o. Tőle németül: Losonczy, István: Abriss eines realistischen Rechtsphilosophischen Systems (2002), 20–25. o. Mindkettő megjelent a Jogfilozófiák/Philosophie Juris (szerk. Varga Csaba) sorozatban, Varga Csaba gondozásában. Szent István Társulat Könyvkiadó, Budapest, 2002.

⁴ Hartmann, Nicolai: Lételméleti vizsgálódások. Gondolat Kiadó, Budapest, 1972.

termőföld, valamint az ember alkotta dolgok, mint amilyen a műtrágya, és a műalkotások sokfélesége, ideértve az építményeket, termelőeszközöket és a különbözőhasználati tárgyakat. E rétegszinthez tartoznak még olyan természeti erőforrások, mint amilyen a víz és annak természetes körforgása, a különböző erősségű vízfolyás, a levegő és annak különböző erősségű mozgásából, valamint az elektromos kisülésekből keletkező energia. Ezt követi rétegtanában az élő növény- és állatvilág, ahol az utóbbinál a fajok fejlettségétől függően az emberi társadalmi kapcsolati-erkölcsi és szokásrendhez közelítő etológiai törvényszerű társas kapcsolatok (horda) sokszínű módozatai jelennek meg az egyes fajok ösztönrendszerének fejlettségétől függően. Legfelül áll ebben az emberi viselkedés, melynek magatartási megnyilvánulásait nemcsak az ösztönök vezérlik, hanem magatartását az ösztönön kívül az értelem is befolyásolja. Vagyis az ösztönfaktor mellett megjelenik az értelmi mérlegelésen alapuló céltudatosság, amely az emberek egymáshoz fűződő kapcsolatát mikro-, mezo- és makroszinten egyaránt jellemzi.⁵ Korunk jogfilozófiája ezt még kiegészíti a radioaktív sugárzással összefüggő jelenségekkel, és újabban egyre időszerűbbé válik a legegyszerűbb egysejtű, vagy az az alatti élőlények kategóriájába tartozó baktériumokon (bacilusokon) kívül az élő és az élettelen jelenség határmezsgyéjén lévő vírus okozta megbetegedések, melyek ha tömegesen jelennek meg, járványról esik szó.⁶

Losonczy megemlíti a természetfölötti életjelenségeket, amelyeket azonban realista jogfilozófiája nem tárgyal, mivel ez a létjelenség a vallás tárgykörébe, a totális „*Ding an sich*” világába tartozik és ennél fogva a „Mozdulatlan Mozgató” léte sem bizonyítható. Másként megfogva a kérdést, a „Világmindenség”, a „Kozmosz” a maga végtelen kiterjedésű, kifelé és végtelen befelé terjedésű pozitív és negatív töltésű energiaelemei öröktől fogva mozgatják. Vagyis a végtelen Világmindenség, a Kozmosz öröktől fogva mozgásban van. Ez a minden irányban végtelen Kozmosz tartalmazza az összes végtelen számú lét-, és létrétegjelenséget, amiről eddig szó esett. Erre Hérakleitosz jól ráérezett, aki szerint minden létező örökké valóan a Világmindenség objektív törvényei szerint mozog, amit az emberi törvények megváltoztatni nem tudnak, csak a magukét hozzáigazítani és így felhasználni tudják. Hérakleitosz eszerint tesz különbséget egyneműként említve embertől és emberiségtől független „isteni” – természeti törvényeket, amelyekhez, ha az emberi törvények nem igazodnak, az emberi törvényt rombolják le és ez által a természet az ember és a társadalma ellen fordul.⁷ Ha az ember és társadalma nem tartja be egyéni és társadalmi életvitele során pl. a „mértékletesség”, vagyis a középarányosság törvényét, vagyis „kileng”, saját magát és környezetét károsítja meg. Az egyén így lerontja, tönkre teszi és lerövidíti az életét, és ha ez tömegjelenséggé válik, mint pl. a drogozás, társadalmi szinten lerombolódik intézményrendszere, civilizációja és kultúrája. Ahogy Hérakleitosz az isteninek is nevezett természeti törvényt tartja a végtelen világmindenség lényegének, úgy az izraelita vallás is azzal, hogy az isten, vagyis az ember által nem érzékelhető és meg nem nevezhető örökké való „létező” mindenütt jelen van, „mennyben földön és minden helyen”. Hegelnél ez a „Világszellemben” jelenik meg, amely magába foglalja az élettelen és az élő a legegyszerűbbtől a legbonyolultabbig egyaránt.

A jognak ilyen értelemben a Kozmosszal az *okozatosság* szempontjából foglalkoznia kell, mivelhogy ma már olyan bonyolult robbanóeszközöket lehet előállítani, és az államok elő is állítják, sőt háborúban használják is azokat olyan mértékben, hogy a végtelen Kozmosz egy lehatárolt részét, a Glóbusz kifejlődött faunáját és flóráját, valamint minden ember alkotta műtárgyat, ideértve magát az emberiséget is el tudja pusztítani. A Glóbusz azonban regenerálódik. Ez a regenerálódás azonban hosszú ideig tartana. Mindennek az esélye fennáll.

⁵ A folyamat rövid és részletes és helytálló leírását ld. Lendvai L. Ferenc – Nyíri J. Kristóf: A filozófia rövid története a Védáktól Wittgensteinig. Kossuth Kiadó, Budapest, 1974, 8–17. o.

⁶ <https://mta.hu/tudomanyunnep2024-felvetelek/a-virologia-100-eve-a-jarvanyok-tukreben-kemenesi-gabor-sunnepi-tudomanyos-eloadasa-videon-114017>

⁷ Ld. Losonczy 1948a [2002]: 75. o. és Lendvai–Nyíri: i.m.: 3. jegyzet, 48–49. interpretációját.

Természettudományi alapon meg lehet érteni azt az ószövetségi bibliai történetet, amikor Lót és családja menekülni kényszerült Szodomából, mert a természetellenes erkölcstelenségben élő, degenerálttá vált szodomi és gomorrai társadalomra kéneső hullott.^{8,9}

Mindez, miként Losonczy helytállóan hivatkozik Geyslerre, aki szerint „a létrend állandó keletkezés, változás és elmúlás színhelye, ahol a dolog létének, vagy nem létének a tartalma egyaránt időhöz kötött, mert ami a létezésben részt vesz, abban bizonyos ideig benne van és ugyanez áll a nem létezésre is”.¹⁰ Mindez arra utal, hogy a „Világegyetem”, vagyis Kozmosz állandó ok-okozati körforgásban van, és ezáltal minden ok egyúttal okozat és minden okozat egyúttal ok is. Hérakleitosz után talán Wittgenstein volt az, aki elsőként nyíltan mondta ki, hogy az isteni-természet a maga törvényei szerint csak megalkotta a világot, továbbiakban azonban annak mozgástörvényeit, ok-okozati összefüggéseit nem irányította.¹¹ Innen már csak egy lépés volt az isteni-természeti objektív törvényszerűség összekapcsolása, amelyre az ember, illetve az emberiség kisebb-nagyobb csoportjai ráépíthetik a maguk ateista, vagy teista világnézetület, amely keret alapvető emberi jogként biztosítja a gondolat-, és vélemény szabadságot, ide értve a vallás- és világnézeti szabadságot, valamint azt a vallási közösséget, ahová tartozni kíván. Ezen belül a két szélső oldal, vagyis a materialista világnézet, valamint a jutalmazó túlvilági és a büntető alvilági szemlélet között az ilyen megkülönböztetést nem ismerő belső ázsiai vallásokhoz hasonló középút jelenik meg a szélső jobb oldali és a szélső baloldali politikai világban is, ahol a szélső baloldali harcos kommunista irányvonal és a szélső jobboldali gazdaságpolitikai dirigizmus között aközéputasként van jelen a két antitézisként jelentkező szintézist jelentő szociáldemokrácia és keresztényszocializmus a maga euro-atlanti kultúrájával.

Mindebből *összegzésként* leszűrhető az a következtetés, hogy a Kozmosz és azon belül a Glóbusz valamennyi élettelen és élő jelensége ok-okozati összefüggésben találkozhat és ütközhet egymással, vagy keveredhet és vegyülhet egymással és ezen belül élettelen az élettellel. Az élettelen pedig az élővel és fordítva, ami láncreakciókat indíthat el, különösen akkor, ha az állati élővilág legfejlettebb létrendi képviselője az ember, továbbá kisebb-nagyobb társasággá vagy jogi személlyé vált csoportjai, vagy intézményei részt vesznek az ok-okozati folyamatban. Itt kerül bele a kauzalitási folyamatba a jog, mivel mind az egyedi ember, mind pedig annak faktikus társadalmi megnyilvánulása jogok és kötelezettségek hordozója, ahol az oksági részvétel nemcsak egyszerű okozatot vált ki, hanem olyant, aminek jogkövetkezménye is van. Ilyenkor felmerül a felelősség kérdése. Ha az okozatot kiváltó jogalany jogi személy, felelőssége csak azzal függ össze, hogy az okozatot kívülről észlelők vagy érzékelők az okozatot okként kiváltó magatartást, cselekményt vagy mulasztást felróhatónak tartják, vagy sem. Ha igen, akkor felvetődik, hogy a jogi személy nevében eljáró egy vagy több személyt terheli-e felelősség, vagy nem. Ha pedig terheli, akkor milyen? Felróható-e az okozat a jogi személy nevében eljáró egy vagy több természetes személy ügyvezetőjének a bekövetkezett jogsértő okozat? Ha igen, akkor bejön a felelősség kérdése, vagyis annak vizsgálata, hogy a jogi személy nevében eljáró egy vagy több természetes személy szándékosan, vagy gondatlanul idézte-e elő a jogsértést, ami miatt a jogi személynek felelnie kell. Abban az esetben ha nincs ilyen, vagy ehhez hasonló jogi személyiségi közbeiktatódás, akkor a felróhatóságot követően mindjárt az okozatért fennálló felelősség vizsgálatára kerülhet sor.

⁸ Biblia, Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Szent István Társulat kiadása, Budapest, 2008. Teremtés 18. A mamri jelenés és 19. Szodoma pusztulása 43–45. o.

⁹ Lásd pl. Prugberger Tamás: A jogi normák és alkalmazásuk az Univerzum élő és élettelen jelenségeinek természeti és a társadalmi törvényszerűségek összefüggérendszerében. In Jogelméleti Szemle. 2021/1. szám, 154–175. o.

¹⁰ Losonczy 1948a [2002]: 130. o.

¹¹ Wittgenstein, Ludwig: Tractatus, 2018. Nyomtatásban megjelent Logisch-Philosophische Abhandlung, 2021. Interpretációját ld. Lendvai – Nyíri: i.m. 236–250. o.

III. A jogi okozatosság fogalmi ismérve, jellege és típusai a jogági tagozódás tükrében

Jogi kauzalitásról akkor beszélünk, amikor az az okozati összefüggést előidéző jogalany alany, vagy a beállt okozat olyan természetes vagy jogi személy, aki jogok és kötelezettségek hordozója lehet, és jogokat saját maga, vagy törvényes képviselője útján szerezhethet, valamint hasonlóképpen kötelezettségeket vállalhat. Valamennyi jogágot érintve *kétféle kauzalitás* létezik. A *tevőleges* okozatosság és a *mulasztás* okozatossága. Mind a kettő lehet egyrészt olyan, hogy egy magától elinduló természetes élettelen vagy élő láncfolyamat esetében senkit sem terhel beavatkozási, pl. kárelhárítási kötelezettség, így ha az bárki részéről elmarad, senkit sem terhel mulasztási felelősség akkor, ha mulasztás miatt valamilyen kár áll elő, ha viszont valaki, természetes vagy jogi személy jóhiszeműen, kárelhárítási érdekből beavatkozik, a beavatkozás pozitív vagy negatív eredményétől függetlenül beáll a megbízás nélküli ügyvitel, annak a Ptk.-ban meghatározott, többnyire pozitív jogkövetkezményeivel együtt. Van azonban olyan joghelyzet, amikor az ilyen okozati láncolatba kötelező a beavatkozás. Ilyen az egyes foglalkozást gyakorlók esetében áll fenn szakmai előírásként, valamint ilyen a munkajogban a munkavállaló által okozott kár jelentős enyhítése, ami nemcsak azért áll fenn, mert méltánylást érdemel a munkavállaló részéről a minden napos hosszú órákon keresztül fennálló permanens károkozói kockázat a figyelem hanyagolása miatt, hanem azért is, mert a munkáltatónak a munkavállalók tevékenységét illető ellenőrzési kötelezettsége kiterjed a munkavállalói károkozások megelőzésére és azok enyhítésére. Főszabályként általában kívülállóként nem kell az okozati összefüggésbe, annak folyamataiba beavatkozni, kivéve azokat az eseteket, amelyeket jogszabály kifejezetten előír. Tipikusan ilyen a feljelentési kötelezettség, illetve annak elmulasztása. Ilyen mulasztás esetében a mulasztási okozatosság elősegít egy jogsértő tevőleges vagy mulasztásos okozati összefüggést, történetesen egy bűntény nem kívánatos befejeződését. Ide tartozik még azoknak a szakhatósági előírásoknak a figyelmen kívül hagyása, amelyeket a közigazgatási hatóságok előírnak, de a jogalanyok többnyire nem szándékosan, hanem trehányyságból nem teljesítenek. A polgári jogban különösen a kötelmi jog területén találhatók mind az általános részben, mind a különös rész egyes szerződéseinek körében olyan előírások, amelyek elmulasztása a másik fél részéről szerződéstől való elállást és kártérítési igényt vonhat maga után. A határidő elmulasztása, valamint késve történő teljesítésének a veszélye szinte valamennyi jogág esetében fennáll, függetlenül attól, hogy anyagi vagy eljárásjogi jogterületről van szó.

Ami a pozitív és a negatív kauzalitást, vagyis a tevőleges és a mulasztásos jogi okozati összefüggést illeti, annak *igen széles területét a büntetőjogon kívül a közigazgatási jog, valamint a polgári jog jelenti*. Korábban a kauzalitást a jogirodalom elsődlegesen a büntetőjogra és a polgári jogra vonatkoztatta, amit legpregnánsabban a kauzalitás doktrínát megalapító büntető jogász, Maximilian Buri mellett Max Rümelin vallott¹², és amelyhez a magyar szakirodalom is csatlakozott.¹³ Én még hozzátenném ehhez a közigazgatási jogot, ahol szintén egyre gyakoribbak az okozati összefüggéssel kapcsolatos problémák. A közigazgatási határozatok, ideértve valamennyi szakhatóságot, ami a közélet és a magánélet szinte valamennyi területére kiterjedve számos olyan közigazgatási határozatot hoz, amely az adott

¹² Buri, Maximilian von: Über Causalität und deren Verantwortung Leipzig, 1873. Buri, Max: Über Kausalität und ihre strafrechtliche Beziehungen, Leipzig, 1855. Rümelin, Max: Die Verwendung der Kausalbegriffe im Straf-, und Zivilrecht. In Archiv für Zivilistische Praxis, Band 90, 1900. Hiv. Szalma alapján, ld. köv. jegyzet. (AcP, S. 171–344).

¹³ Losonczy István: A mulasztási bűncselekmények jogellenességének problémája az univerzalizmus szemszögéből. In Finkey emlékkönyv. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R. T., Pécs, 1936, 1–27. + Különlenyomat. Losonczy István: A Mulasztás I. A mulasztási bűncselekmény okozatossága. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R. T., Pécs, 1937.; Kauser Lipót: A kártevés okozatosságáról. Magyar Jogász Egylet, Budapest, 1939.; Szalma József: Okozatosság és polgári jogi felelősség. Novotni Alapítvány kiadása, Miskolc, 2000. Az előbbi jegyzethez ld. különösen tőle a 17–18., 25–26. és 29. oldalakat.

közigazgatási szakterületet érintve valamilyen tevékenységet előír, vagy megtilt. Közülük többségben az előbbi tartalmúak vannak. Ezekben az esetekben a teljesítés szándékos vagy tudatos elmaradása mulasztási kauzalitást eredményez, míg a tiltással összefüggő határozatok nem teljesítésével jogellenes tevőleges okozati folyamat alakul ki, indul el vagy folytatódik. A polgári jogon belül a tevőleges és a mulasztásos okozatosság az üzleti élet és a magánszféra jogügyleteit nézve a hozzávetőlegesen feles arányt mutat az ügyvédek meglátása szerint, és ez az arány a jellemző a társasági jog területén is azzal, hogy a jogvitás kérdések tevőleges kauzalitásának a többségét az alacsonyabb gazdasági társaságoknál jelentkező kauzális folyamatok adják.

Az okozati összefüggések jellegére kihat a benne résztvevő egzisztenciális, hatalmi helyzete. A közigazgatás területén, ha a kauzális jogi folyamatot előíró vagy azt kezdeményező, valamint abban résztvevő jogi személy jogi- és államhatalmi helyzeténél fogva kedvezőbb helyzetben van, ha a vele ellenérdekű fél magánszemély. Ebben az esetben az állam nevében eljáró természetes vagy jogi személy a másik félhez viszonyítva előnyös helyzetben van és kauzalitási folyamatot a maga érdekei szerint tudja alakítani. Ezért a közigazgatási ügyekben az esélyegyenlőség és az egyenlő bánásmód szinte kivétel nélkül hátrányt szenved. Fontos ezért e hátrány kiküszöbölésére is alkalmas közigazgatási bíróság visszaállítása, amely a közép-kelet-európai államok jogrendszereiben a kommunista uralom időszaka alatt (1949–1989) hiányzott. Ezzel a közigazgatási jogi jogvitás eljárások esetében tételesjogi szinten formálisan is el van ismervé, hogy a kauzális folyamatokat a benne résztvevő közigazgatás a maga érdekei szerint igyekszik alakítani. A büntetőjogban a tevőleges okozati összefüggés sokkal gyakoribb, mint a mulasztással elkövetett. Ennek oka, hogy a korrupciós indítékú intellektuális, valamint a betöréses és az erőszakos, valamint a jogellenes adathalászattal elkövetett vagyoni bűncselekmények, az agresszív vezetésből eredő közlekedési bűntettek, valamint az erőszakos testi támadásokból eredő bűnelkövetések száma a mulasztásos bűnelkövetések számát jelentősen felülrírják. Minthogy a büntetőjogban az elbírálandó jogesetet előidéző folyamatok a közigazgatási és a polgári jogi jogesetek többségével ellentétben nem nyilvános, hanem eltitkolt, itt hangsúlyt kap az elrejtett okozati összefüggések felderítése, feltárása, valamint rekonstrukciója. Ez, vagyis a nyomozati eljárás hosszan tartó és bonyolult munkát jelent, amit korunkban már megkönnyít és a korábbi időszakokhoz képest jelentősen nagyobb mértékű sikerhez vezet a nyomozásnál alkalmazott műszerek, technikai eszközök tökélesebbé válása. Meg kell azonban jegyezni, hogy nehezíti az eljárást a sajtó és a távközlési média, amely megsértve a büntetőbírói ítéletig fennálló ártatlanság vélelmét, általában negatív irányban általában „ex katedra” jelleggel prejudikál. Kisebb mértékben a büntetőjogi kauzális folyamatok felderítéséhez hasonló a helyzet a közszolgálati és részben a munkajogi fegyelmi ügyeknél jelentkező oksági folyamatok felderítésénél, ahol a fegyelmi eljárásokhoz vezető fegyelmi vétséget előidéző okfolyamatok számos esetben titokban alakulnak ki, amit szintén a büntetőjogi nyomozati eljáráshoz hasonló nyomozással kell felderíteni. A büntetőjogi nyomozati eljáráshoz hasonlóan itt is lényeges az eljárás jogszerű és humánus, a gyanúsítottak a jogszerűtlen pszichikai és fizikai kényszertől való megkímélése.

E helyen szükséges szólni még az egyes jogeseteknél jelentkező oksági folyamatok vizsgálhatósági terjedelméről, vagyis arról, hogy milyen mértékben terhelhető az okozati folyamat résztvevőjére a jogesettel összefüggő okozati láncolat, amelynek részese az egyik láncszem megvalósítása. A klasszikusnak mondható főszabály ezen a téren a „*conditio sine qua non*” teória, amely szerint a jogi okfolyamat részese addig felel az okfolyamatot elindító vagy folytató tettért, amíg az abban rejlő jogsértésnek minősíthető körülményei (kondíciói) fennállnak és annak következményeit objektíve a közvéleményben kialakult reális felfogás szerint átlátni kell tudnia, hogy a folyamatban lévő szerepe mihez vezet és ennek alapján számolnia kell azzal, hogy valaki a tevékenysége alapján, azt kihasználva beléphet a folyamatba. Ha ilyennel számolnia kell, akkor tevékenysége jogilag releváns az eshetőségeket

érintően is addig, amíg azzal számolnia kell. Addig a „szakaszig” felróhatósága fennáll. Ez az *adequat kauzalitás* elmélete. Eddig e két elméletnek a kombinációja érvényesült a gyakorlatban. Újabban azonban a környezet- és a természetvédelem terén kialakult az USA-ban egy új okozatossági elmélet, amely szerint a természeti és a művi környezeti, valamint a táj megóvása érdekében a természet- és a környezetvédelmi jogban szükséges bevezetni az e körbe tartozó károsító cselekményekkel szemben a vétkességen alapuló felelősségnél szigorúbb objektív felelősséget, ahol a kimentés nem a felróhatóság és a vétkesség hiánya esetében áll fenn, hanem csak akkor, ha olyan külső erőhatalom, „*vis maior*” áll fenn, amely emberileg az adott helyzetben nem elhárítható és ezen túlmenően mindenki eme objektív felelősség alapján felel, aki az adott környezet- és természetvédelmi láncolatban részt vett, függetlenül attól, hogy látnia kellett, vagy nem kellett látnia az őt követő oksági eseményeket.¹⁴ A német jogrendszerben erős a késztetés eme elmélet gyakorlati meghonosítására,¹⁵ aminek magyarországi bevezetését jómagam Fodor Lászlóval támogatom,¹⁶ Csák Csilla professzorasszony azonban méltánytalanságra és előre nem láthatóságra hivatkozva ellenez, és minden esetben az *adequat kauzalitás* mellett van.¹⁷ Megjegyezni kívánom, hogy a sugárzási tevékenységet folytató vállalkozások esetében a magyar jog bevezette az okozatosságon alapuló abszolút felelősséget, ami az objektív felelősségnél is szigorúbb és semmiféle kimentésre lehetőséget nem ad. Mádl Ferenc ennek bevezetését 1950-ben megjelent, a deliktualis felelősségről írt könyvében a bányakárok térítése esetére már javasolta.¹⁸ Miként a környezet- és a természetvédelemnél az abba beavatkozó természete és jogi személyek objektív felelőssége, úgy a sugárveszélyes anyagokkal dolgozó természetes és jogi személyek (vállalkozások és vállalatok) vétkességtől független abszolút felelősségét összefüggésbe szükséges hozni a „*conditio sine qua non*” kritériumot tartalmazó „*equivalentia*” elmélettel, amely mellett elkerülhető mind a két területen a láncolat mechanikus alkalmazása a jogkövetkezmény levonása során

IV. A kauzalitásnál jelentkező felelősség szubjektív kritériumai a jogágazatok szerinti megítélés tükrében

Mind a tevékenységi, mind a mulasztási okozatosság mellett elkövetett célzatos jogsértés esetében szükségszerűen az okfolyamat objektív feltárása mellett előtérbe kerül az okozatossági folyamat szereplője indítékának a vizsgálata, és ezen belül az, hogy milyen cél készítette az okfolyamat elindítására a jogsértés elkövetőjét, és hogy ennek során tudatában volt-e annak, hogy jogsértést követ el, és az, hogy ezt milyen mértékben tette (cél-ok elmélet). Az első kérdés ennek során annak a vizsgálata, hogy a jogsértő tevékenység vagy mulasztás az általános társadalmi felfogás szerint felróható-e az elkövetőjének, illetve a jogsértéshez vezető oksági láncolat szereplőjének és hogy milyen mértékben és milyen jelleggel. Az ebből leszűrt körülményekből és mindenekelőtt a társadalmi megítéléséből és az adott elkövetési okfolyamat tételesjogi minősítésének a jellegéből állapítható meg, hogy a jogkövetkezményt melyik tételesjogi előírások szerint kell levonni. Gyakran előfordul, hogy több jogághoz tartozó

¹⁴ Hager, Günter: Haftung für Umweltschaden. In Czechowski, P. – Hendler, R. (szerk.): Umwelt in Mittel und Osteuropa. Referate der ersten „Warschauer Gespräche zum Umweltrecht” vom 26. bis 29. September 1989. Boorberg Verlag, Stuttgart–München–Hannover–Berlin, 1992, 137–151. o.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Fodor László – Prugberger Tamás: A környezetjog rendszere, elméleti és gyakorlati kérdései. Környezetgazdálkodási Intézet kiadása, Budapest, 1996, 217–223. o.; Prugberger Tamás: A globalizáció és a környezetvédelem neuralgikus kérdései a jogalkotás, a jogkövetés és a jogalkalmazás síkján, 620–621. o. In Magyar Közigazgatás, 2001/10. szám, 619–625. o.

¹⁷ Csák Csilla: A környezetjogi felelősség magánjogi dogmatikája. Miskolci Egyetem kiadása, 2013, 40–46. o.

¹⁸ Mádl Ferenc: A deliktualis felelősség. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964, 427. és 519. o.

jogkövetkezmény, vagy egy jogágba tartozó több jogkövetkezmény levonására is sor kerülhet. Az elsőre tipikus eset, hogy a büntetőjogi jogkövetkezmény, a büntetés mellett polgári jogi kártérítés megítélésére is sor kerül, mert az okozati láncolat két vagy több más jogághoz tartozó jogellenes eredményt idézett elő. Hasonló helyzet állhat elő a munkajogban, vagy a közszolgálati jogban, amikor a fegyelemsértés nagysága büntetőjogi megítélést is felvet. Elfordul azonban az is, hogy az okozatossági folyamat több jogsértő eredménye egy jogágon belül jelentkezik. Ilyenkor áll elő a büntetőjogban a halmazati büntetés, vagy a munkajogban és a közszolgálati jogban az azonnali hatályú, illetve a rendkívüli felmondás párosulva kártérítésre kötelezéssel vagy a fegyelmi büntetési nemek közül többnek a kiszabása.

Összegezve az eddigieket, az első lépés a jogsértés eshetőségét felvető okozati összefüggésnek a feltárása, majd annak jogági elhelyezése. Ezt követi továbbá a kialakult közfelfogás figyelembevételével, hogy az okozati összefüggés végeredménye a résztvevő jogalanynak felróható-e és hogy milyen mértékben. Ez utóbbinál már az okozati összefüggés résztvevőjének, a szereplőjének szubjektív magatartása objektív jellegű közfelfogás szerinti megítélésre kerül. Ennek eredményét jelentő objektivizált szubjektív ismérv, a felróhatóság jogi személy szereplőnél is számításba kerül, azonban nem közvetlenül, hanem közvetve, mert a jogiszemély „magatartását” az ügyvezetés határozza meg, és így az ügyvezetők valamennyien, vagy csak néhányan részesei az okfolyamatnak. Ennél fogva létezik a „külső” okfolyamat mellett „belső” okfolyamat is, amely előidézi a külső okfolyamatot, és ha a „külső” okfolyamat rendkívül káros, de mivel annak szereplője jogi személy, vele szemben büntetőjogilag eljárni nem lehet, ezért az okozati folyamat belső részének természetes személy szereplőivel szemben lehet azt megtenni. A külső okfolyamatnál ezért csakis az objektív okozati összefüggési láncolat valamint a „szubjektivizált objektív” felróhatóság ítéltető meg, a szubjektív kritériumok, mint amilyen az ezt követen tárgyalásra kerülő vétkesség és a cél-ok vizsgálatából leszűrt szándék és akarat minősége, mint belső okfolyamat, leválasztva a külső okfolyamatról, külön vizsgálat tárgyát képezi és lehet, hogy a jogkövetkezmény levonása két vagy több jogág között oszlik meg, mégpedig úgy, hogy az okfolyamat belső része válik büntetőjogilag relevánssá, míg külső része polgári jogi, vagy közigazgatási jogkövetkezmény levonása alá kerül.

Ezzel elérkeztünk a felelősség kiinduló alapjánk egyértelműen szubjektívnek mondható kritériumához, a *vétkesség*hez, amely a büntetőjogban szinonim fogalomként a bűnösséggel egyezik meg. A polgári jog csak a vétkesség megjelölést használja a szerződésszegésből eredő kártérítési jognál és a szerződésen kívüli kártérítési jognál egyaránt. Az eredetileg szándékosságra és gondatlanságra osztott vétkességfogalom azonban mára az egyes jogrendszerekben jelentősen átalakult, mégpedig elsődlegesen a polgári jog területén. A büntetőjog és a polgári jog, újabban azonban kiindulva a rendészeti közigazgatásból, a közigazgatási jog is a vétkesség szubjektív kategóriáját szándékosságra (*dolus*) és gondatlanságra (*negligentia*) bontja. A szándékosságnál a büntetőjog tovább cizellál. Különbséget tesz egyenes szándék (*dolus directus*) és közvetett szándék (*dolus indirectus*) között. Ezen túlmenően még külön szól az eshetőleges szándékról (*dolus eventualis*), amely mintegy átmenetet képez a szándékosság és a gondatlanság között. *Dolus eventualis*nál az elkövető számol azzal a veszéllyel, hogy magatartásával büntetett követ el, nem akarja, hogy az bekövetkezzen, de annyira akarja a kitűzött céljának az elérését, hogy számol a büntettnék minősülő eredmény bekövetkezésével, de közömbössé válik, illetve másodrendűként kezeli a büntett bekövetkezésének a lehetőségét. A bírói gyakorlat ilyenként kezeli azt az eshetőséget, ha valaki gépkocsi vezetése előtt alkoholt fogyaszt, amivel egyenes és közvetlen szándék mellett követ el bűncselekményt, de ha ezen túlmenően karambolozik is, és az elütött személy súlyos testi sérülést szenved, vagy meghal, a gázolás okozta súlyos testi sérülésokozást, illetve a halálokozást szándékosan elkövetett bűncselekménynek fogja minősíteni. A szándékosságnak ezek a fokozatai főleg a német jogtudomány által kidolgozva, enyhítő vagy súlyosító körülménynek minősülnek a büntetés kiszabása során. Hasonló a helyzet a gondatlanság

esetében is, ahol a büntetőbíróóság a kiszabásra kerülő büntetés mértékénél a gondatlanság fokát, hogy a bűnelkövetés enyhe, átlagos vagy súlyos gondatlanság (*culpa levis* ill. *lata* vagy *gravis*) mellett valósult meg. Megjegyzem, hogy ez a szemlélet kicsiben érvényesül a rendészeti közigazgatási szabálysértések elbírálásánál is, kevésbé az egyes szakigazgatási elvárások eleget tételével kapcsolatos mulasztásoknál, ahol az elvárásnak történő nem, vagy nem megfelelő eleget tételnél a szakigazgatási elvárással szembeni mulasztás ténye és annak a veszélyforráskénti mértékétől, továbbá a közigazgatási hatóság által megadott pótlás nem teljesítésétől függ a szankcionálás szigora.

A polgári jog esetében jogrendszerrel függően változik a felelősség megítélése. A francia jog esetében a polgári jogi kártérítést függetlenül attól, hogy szerződésszegésből vagy szerződésen kívüli deliktális felelősségből eredő kártérítésről van szó, elsődlegesen a kártevő és az általa okozott kár mértéke, vagyis az okozatosság és az okozati összefüggés végeredménye kerül mérlegelésre, azonban nem mechanikusan. A bíróság vizsgálja az eset összes objektív és szubjektív jellegű körülményét, így többek között azt is, hogy nem állt elő másik, külső okozati láncolat, amely menti a kár okozóját. Ha azonban ilyen fennállásának a lehetősége a kár okozója tudomására jut, kármegelőzési, illetve kárenyhítési kötelezettségképpen a vele jogviszonyban álló másik felet terheli. A szubjektív vonatkozású vétkességnek a francia kártérítési jogban szintén jelentősége van, de nem olyan mértékben, mint a korábbi germán jogokban és jelenleg a magyar jogban. A vétkesség itt is cizellálódik. Itt is megvannak a maga fokozatai, és ugyanígy ma már a BGB és az AGB módosítását követően a német és az osztrák jogban is, azonban ellentétben a magyar polgári joggal, a vétkesség foka elsősorban nem az előreláthatósággal kombinált tudati és az emocionális hozzáállás milyenségétől, hanem a károkozás nagyságától függ. Mivel a francia és az újabb német és osztrák kártérítési jognál a jogkövetkezmény levonása szigorúbb vagy enyhébb jellege elsődlegesen az okozati összefüggésből adódó külső tényezőktől és mindenek előtt a kár nagyságától és kevésbé a károkozó, illetve az okozati összefüggést elindító személy tudati és pszichés indítékának a mérlegelésétől függ, ezért a francia jog nem ismeri a germán jogrendszernek azt a megkülönböztetését, miszerint van egyfelől általános szabályként vétkességtől függő, másfelől pedig vétkességtől független objektív felelősség. Sőt ezen kívül további cizellálásként azt a különbségtételt sem, miszerint a germán jogrendszerhez tartozó kártérítési jog, így a magyar Ptk. is szigorúbban ítéli meg a szerződésszegésből eredő károkozást, mint a szerződésen kívülit, mivel szerződéskötés esetén mindegyik félnek tudnia kell, hogy mire vállalkozik és mit bír teljesíteni. Ezzel szemben a deliktális felelősségnél az okozatot előidéző ok hirtelen jelenik meg.¹⁹ A francia kártérítési jogtól ez a distinkció is idegen.²⁰ A francia kártérítési jog esetében az egységes megítélési szemléletet az objektív jellegű okozatosság elsődlegessége biztosítani tudja, amihez képes másodlagos a szubjektív jellegű vétkesség. Emiatt a vétkességet a jogellenesen okozott kár, illetve hátrány nagyságától függően ítéli meg a bíróság a felróhatóságból kiindulva, annak enyhe, átlagos, súlyosabb, súlyos fokozatát, vagyis *culpa levis*, *gravior* vagy *lata* szerint.²¹ Ezzel szemben a germán jogrendszer – beleértve a magyart is –, főszabályként a kártérítési jognál a franciával ellentétesen a vétkesség tudati és akarati oldaláról kiindulva, elsődlegesen nem a „*lata*” és a „*levis*” fogalma szerint, hanem a szubjektív szándékosság és a gondatlanság alapulvételével ítéli meg a jogellenes károkozást. Ebből adódóan sokkal nehezebb a kárelosztás többek károkozása esetén szubjektív szempontok alapján, mint objektív szempontok szerint. Ezt a nehézséget igyekszik elhárítani a magyar Ptk. azzal, hogy szándékosság esetén egyetemes felelősséget állapít meg, míg a francia, a svájci, a német és az osztrák jog csak igen kivételes

¹⁹ Vékás Lajos: Szerződésszegési kártérítési felelősség a bírói gyakorlatban, 558. o. In Magyar Jog 2020/10. szám, 557–566. o.

²⁰ Ld. Szalma József: A kárfelelősség alapelvei. KRE – L'Harmattan, Budapest, 2023, 114. o. (Különösen a 269. jegyzetben Esmein munkájára való hivatkozást.)

²¹ Vö. Szalma József: Előző jegyzetben hiv. mű, 114. o.

esetekben alkalmaz egyetemleges felelősségre vonást még szándékosan elkövetett együttes károkozás esetén is.²²

A vétkesség kategóriája a munka és a közszolgálati jogviszony esetében bizonyos fókig eltér az eddig tárgyalt polgári jogi felelősségtől két ok miatt. Az egyik ok az, hogy függő, illetve kötött munka esetében a munkavállaló, valamint a közalkalmazott/közhivatalnok munka vagy szolgálati feladatait, főszabály szerint a munkáltatója telepén vagy állami/közigazgatási szervezetének hivatalában látja el, ahová szükségszerűen napi használatra szánt tárgyakat és bizonyos mennyiségű költőpénzt bevisz. Ezen kívül előfordul, hogy alkalmanként nagyobb értékű tárgyat vagy pénzmennyiséget kénytelen a munkahelyére bevinni és amíg dolgozik, őrzését a munkáltatóra bízni. Indokolt személyi körülmény esetén a munkáltató az ilyen igénynek eleget tenni köteles. A nagyobb értékek, pl. pénzösszeg vagy alkalmi, valamint a szokásos tárgyak és közlekedési eszközök, kerékpár, motorkerékpár, roller vagy gépkocsi munkahelyre bevitele esetén a munkáltató őrzési felelőssége a szállodai letéti felelősség szerint alakul, viszont abban az esetben, ha a munkavállalót vagy a közalkalmazottat/közhivatalnokot a munkavégzés közben a munkahelyén baleset éri, a munkáltató kártérítési kötelezettsége a germán jogrendszerekben és korábban Magyarországon is a „*vis maior*” kimentési lehetőségen alapuló objektív felelősség szerint alakul. A francia jog ilyen kivételt nem ismer, mert ott az általános okozati felelősségre vonással együtt járó okozati összefüggés hasonlóan rendezi a kérdést.²³ Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy a germán jogrendszerekben elindult egy olyan nézet, miszerint a munkavállalók azáltal, hogy a munkahelyükön „státuszhoz” jutnak, integrálódnak a vállalat vagy a hivatal szervezeti rendszerébe, és ennél fogva az üzemi/hivatali működés kockázatviselésében nekik is részt kell vállalniuk.²⁴ Ennek jegyében szüntette meg a 2012. évi I. tv.-vel hatályba léptetett új Mt. a munkáltató „*vis maior*” jellegű szűkös kimentési lehetőségét, ami helyett a munkáltatónak jóval nagyobb kimentési lehetőséget biztosít az által, hogy kimenést biztosít számára annak bizonyítási lehetőségével, hogy munkabaleset bekövetkezését a közfelfogás szerint nem kellett előre látnia.²⁵ Ez a novella a munkavállalók számára nagymértékben sérelmes. Ilyen lehetőség az okozati összefüggés elsődlegessége következtében kizárt.

Ami a munkavállalók munkáltató irányában fennálló kártérítési felelősségét illeti, a nyugat-európai germán jogrendszer esetén, bár elvileg az általános kártérítési szabályok szerint alakul a felelősségük, a bírói gyakorlat azonban enyhe gondatlanság esetén nem állapít meg kártérítést, a gondatlanág súlyosabb esetében azonban (*grobe Verletzung oder Nachlässigkeit*) pedig jelentősen mérsékli, sőt ezt megteszi szándékos károkozás esetében is, lényegében azzal, hogy az elmaradt hasznót (*damnum emergens*) egy esetben sem ítéli meg. A kártérítés mérséklésének két igen jelentős jogalapját alakította ki a bírói gyakorlat. Az egyik, annak méltánylása, hogy a munkavállalót a mindennap ismétlődő, többnyire nyolc órát kitevő, hosszan tartó, általában monoton munkavégzés során a hullámszerűen beálló átmeneti figyelem kihagyásából eredő károkozási kockázatokkal számolni kell, míg a másik a munkáltatónak a munkavállalók munkavégzésének az üzemben belüli felügyeletéből adódó meg nem dönthető

²² Vö. Szalma József: 20. jegyzetben hiv. mű, 128–130. o. (Ld. különösen a 119. oldalon Szalma által felsorolt forrásanyagot.)

²³ Ld. a 22. jegyzetet.

²⁴ Ld. Gyulavári Tamás: A foglalkoztatás bizonytalan formáinak szabályozása – Élet a munkaviszonyon túl. MTA Doktori Értekezés. MTA. Budapest, Kézirattár, 2024.

²⁵ Mt. (2012.I. tv.) 166. és 167. §§; korábbi Mt. (1992: XXII. tv.) 174. § (Lényegében „*vis maior*” alapú kimentésen nyugvó objektív felelősség; Ld. kritikáját: Kun Attila: A munkáltatói kártérítési felelősség szabályainak főbb változásai az új Munka Törvénykönyvében. In Munkaügyi szemle, 2012/4. szám, 84–92. o.)

vélelméből (*presumptio iuris et de iure*) kármegelőzési és kárenyhítési kötelezettségéből fakad.²⁶

A közép- és kelet-európai posztkommunista államokban elvileg szintén a kártérítés mérséklésének ez a rendszere érvényesül azzal, hogy nem a károkozás nagysága, hanem a vétkesség foka érvényesül azzal, hogy gondatlanság esetén eme államok munkajogi előírásai, így a magyar Mt. is előre meghatározzák azt a maximális mértéket, amelynek megfizetésére a munkavállaló a munkáltató részére kártérítést téríteni köteles. Egyes országok még itt is cizellálnak aszerint, hogy enyhe, átlagos vagy súlyos gondatlan elkövetésről van-e szó, és ennek megfelelően minden egyes gondatlansági fokozatra növekvő tételben állapították meg, és állapítják többnyire meg a munkavállalót terhelő kártérítési mértéket. Ez állt fenn Magyarországon is az 1990 évi rendszerváltást megelőző 1977 évi I. tv.-vel kodifikált magyar munkajogban is, amely átlagos gondatlanság esetén egyhavi átlagkeresetben, súlyos gondatlanság esetén pedig havi átlagkeresetben állapította meg a munkáltatót terhelő kártérítés összegét. Az ezt felváltó 1992. XXII. évi tv. a gondatlanság tekintetében nem tett különbségtételt, az ezt felváltó jelenlegi 2012. évi viszont a súlyos gondatlanságot ismét beiktatta azzal, hogy súlyos gondatlanság esetén a kártérítés elérheti a kár teljes összegét.

V. Az akaratszabadság problémája, mint jogi cselekvést és abból eredőfelelősséget befolyásoló tényező

Az akaratszabadság kérdésköre jogelméletileg kihat valamennyi emberi magatartásra, így azokra, amelyek az ember lét- és fajfenntartási, vagyonszerzési, társasági kapcsolat alakítási ösztönével, valamint mindezekre visszavezethető sokszínű kulturális és tenni akarási célkitűzésével függ össze, amit születésétől kezdve saját tapasztalattal, családi és iskolai neveléssel, szellemi és fizikai tevékenységével szerzett és szerez folyamatosan meg az életvitele során sokszínű élő és élettelen környezeti hatásokon keresztül. Ennélfogva az a kérdés, hogy az emberi akarat mennyire szabad vagy determinált, kihat minden jogalanyra, természetes személyek életére közvetlenül, a jogi személyek működésére pedig azáltal, hogy emberi tevékenység működteti, közvetetten. Az itt megfogalmazott sokirányú indítékból részben érzelmi, részben pedig értelmi alapon elhatározássá váló cél által vezérelt tevékenység „cél-okká” válik, és ez megfelelően társadalmilag kiművelt embereknél a célirányos akaratot úgy irányítja, hogy az megfeleljen mind az ő saját, mind szűkebb családi és tágabb társadalmi környezete érdekeinek erkölcsi és jogi szempontból egyaránt. Az a szemléletmód és magatartás minden egészséges belátási képességgel, testi és szellemi habitussal, valamint alpműveltséggel rendelkező személytől szociálpszichológiailag és erkölcsileg elvárható, és mindezt megkívánja a jog minden jogalanytól szerteágazó jogi cselekményei során. A választási szabadság ebben a kontextusban azt jelenti, hogy személyiségi jogait, családi jogait, tulajdon- és egyéb dologi jogait, kötelmi és üzletviteli, öröklésijogait, valamint munka- és alkotójogait, valamint mindezekkel összefüggő kötelezettségeit a társadalmi környezetével összhangban állva fel tudja mérni cselekvései és nem tevései során.

Átlagosan ép és egészséges testi és szellemi kondíció mellett mindenki irányítani tudja értelmi és belátási képességén keresztül érzelmeit és indulatait, és fel tudja mérni, mik az érdekei. Itt jön viszont az a veszély, hogy ha nagyfokúak az egoista motivációi valakinek, akkor az érdektényezői annyira felerősödnek, hogy elnyomnak minden józan gátlást. Ha az ilyen beállítódás annyira erős, és annyira beszűkíti valakinek a tudatát, hogy magatartásának a következményeit felmérni nem tudja, és ez az elme valamely tudat-beszűkítő kóros

²⁶ Ld. Deli Petra Eszter: A munkavállaló általános felelőssége a német és az osztrák modellek jog-összehasonlító keresztmetszetében. PhD értekezés, Szegedi Tudományegyetem, Marton Géza Doktori Iskola. 2013. E-kiadás, <https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/1904/>

elváltozására vezethető vissza, a büntetőjogi felelősségre vonás alól mentesülhet, azonban az államnak nemcsak joga, hanem kötelessége, hogy a társadalomtól elkülönítse zártintézetbe helyezés úján. Ha viszont valaki teljesen józan és tudatosan a helyzet ismeretében kihasznál, és többnyire a saját hasznára jogellenes cselekmény elkövetésére készíti, büntetőjogi felelőssége fennforog. Tipikus esete ennek, ha cselekvőképességében testi vagy szellemi fogyatékosága miatt korlátozott személyt olyan valamire kívánnak rávenni, amivel magát vagy másokat károsít meg.

Az ilyentől való megvédésre ott áll a cselekvőképességet kizáró vagy korlátozó gondnokság alá helyezés intézménye, amit az Egyesült Királyságból elindult és Németországon át Magyarországra is eljutott mentorálási elmélet jelentősen megreformált. A mentorálási elmélet magyarországi meghonosításában jelentős szerepet játszott Jakab Nóra, aki az angol és német irodalmának, valamint praktikumának angliai helyszíni alapos áttanulmányozása alapján az ottani tapasztalatai alapján kidolgozta magyarországi meghonosításának rendszerét, amit még kiegészített Halmos Szilviának a fogyatékoság orvosi eseteit érintő társadalmi problémák szakközigazgatási kezelését érintő megoldásainak vizsgálata.²⁷ A mentorálási elmélet értelmében a cselekvőképességet korlátozó gondnokságot egyfelől szűkíteni, másfelől pedig helyettesíteni is lehet.

Szűkítésről szerintem akkor beszélhetünk, ha a cselekvőképesség korlátozottsága csak egy bizonyos területre terjed ki, máskülönben azonban éppen a bíróság most már a legtöbb országban a cselekvőképesség korlátozását az érintett ügyvitelének csak arra a területére állapítja meg, ahol az akaratszabadságot az agy hibás működése negatív irányban befolyásolja vagy determinálja. Ez a részleges gondnokság alá helyezés, amit a 2013. évi V. tv.-vel megalkotott új magyar Ptk. 2: 19. §-a emelt be a cselekvőképességet érintő jog területére azzal, hogy az csak a cselekvőképességet korlátozó gondnokság alá helyezésnél alkalmazható, a cselekvőképességet kizáró gondnokság alá helyezésnél azonban nem. Ez a Ptk. Második Részének V. és a VI. címében „*expressis verbis*” kimondva nincs, azonban a szövegkörnyezetből értelemszerűen adódik. Ugyanakkor megítélésem szerint alkalmazható lenne részlegesen kizáró gondnokság alá helyezés is, mivel, bár ritkán, de előfordulnak olyan esetek pl. skizofrénia esetén, hogy a beteg bizonyos területen teljesen beszámíthatatlan, ugyanakkor más területen viszonylag teljesen beszámítható. Ismert a közgazdaságtudomány területén olyan Nobel-díjas, aki tisztában van skizofrén betegségével és emiatt kezelésre is szorul, ugyanakkor tudománya területén értelme teljesen tiszta. A nyugtalan lélek szerzője, Kay Redfield Jamison, aki a baltimore-i John Hopkins Egyetem pszichológia professzora, súlyosan mániás depressziós, tudatában van betegségének, de a rendszeres kezelés és gyógyszeresedés mellett szakterületével összefüggő oktató és kutató tevékenységét kiválóan látja el.²⁸ Az ilyen esetekben indokolt lenne megnyitni a cselekvőképességet részlegesen kizáró gondnokság alá helyezés lehetőségét. Ha szükségesnek látja a bíróság vagy a közigazgatás, akkor az ügyvitelnek arra a területére, amely nem került a cselekvőképesség korlátozása alá, az érintettel megbeszélve a szociális közigazgatás olyan személyt állít segítségül támogatónak, mentornak az arra rászoruló részére, akiben a rászoruló megbízik. Ez a gondnokság alá helyezés szűkítése.

A gondnokság alá helyezés mellőzése vagy fel sem merülés esetén áll vagy állhat fenn a korlátozott gondnokság kiváltásának a cselekvőképességet nem érintő támogatott döntéshozattal, vagyis mentor azaz támogató kirendelésével. Tulajdonképpen ez az intézmény

²⁷ Jakab Nóra: A margón és azon túl. Az intellektuális és pszichoszociális fogyatékosággal élő emberek cselekvőképességéről. Novotni Alapítvány Kiadása, Miskolc, 2013.; Jakab Nóra: A munkavállalói jogalanyiság munkajogi és szociális kérdései, különös tekintettel a megváltozott munkaképességű és fogyatékos személyekre. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2014.; Halmos Szilvia: A fogyatékoság orvosi és társadalmi modelljének szintézise, különösen a munkajog területén. PhD értekezés, PPKE. JAK, Pázmány Press, 2017.

²⁸ Jamison, Kay Redfield: A nyugtalan lélek. Egy mániás depressziós pszichológus visszaemlékezései. Park Könyvkiadó, Budapest, 2004.

indult el az Egyesült Királyságból és terjedt el az Egyesült Királyságon kívül Németországban, aminek mindkét államban komoly szakirodalma és szociális igazgatási gyakorlata van, amely utóbbi jól együttműködik a gondokság alá helyezés bírói gyakorlatával a hatásköri elhatárolás terén.²⁹ A magyar jogban a Ptk. Második Részének a IX. címe rendezi az alkalmazását a 2: 38. §-ban, miszerint a gyámhatóság az ügyei intézésében és a döntések meghozatalában belátási képességének kisebb mérvű csökkenése miatt a segítségre szoruló nagykorú számára, kérelmére cselekvőképessége korlátozásának elkerülése érdekében támogató kirendeléséről határoz. Ezen kívül, ha a megindított cselekvőképesség korlátozására irányuló perben a bíróság úgy ítéli meg, hogy még a cselekvőképesség részleges korlátozása sem indokolt, a keresetet elutasítja, határozatát pedig közli a gyámhatósággal. Ebben az esetben a támogatót a bíróság határozata alapján az érintettel egyetértésben a gyámhatóság rendeli ki. A Ptk.-nak ez a megoldása alapjaiban teljesen összhangba áll a nyugat-európai megoldásokkal. Annnyit azonban észrevételként hozzátennék, hogy jó lett volna, ha a szabályozás szövege kitért volna a hozzátartozók indokolt és nem indokolt, pontosabban helyén való és az ügyet elősegítő, valamint az indokolatlan és az ügyet hátráltató közreműködésére, amire jogi szabályozással kitérni indokolt lenne. A cselekvőképesség korlátozásának és a támogatót döntéshozatalnak ez a rugalmas megoldása és kombinációja sokat jelenthet a gyengébb idegzetűek akaratszabadságát befolyásoló eltérések kiküszöbölése és helyes irányba történő megőrzésének a megvédése terén.

Az eddig kifejtettekből az tűnik ki, hogy az emberi cselekvés által kialakuló okozati összefüggés irányvonalát a benne lévő ember elhatárolása, döntése határozza meg okozatként megnyilvánuló eredményként, ami individuálisként nézve pszichológiai, szociálpszichológiai közösségi kihatásként nézve pedig szociológiai értékelést involvál. A két komponenst együtt számításba véve kerül sor a jogi értékelésre abban a vonatkozásban, hogy az okozati összefüggésben egy vagy több résztvevő közrehatása jogszerűnek vagy jogellenesnek értékelhető. Ha jogszerűlennek, akkor jön a következő kérdés, hogy az okozati összefüggés résztvevőjének a közrehatása jogszerű volt, vagy sem. Ha igen, akkor előkerül a felelősség megállapításának a kérdése. Ha jogi személy a szereplő, akkor elég a felelősség megállapításánál a felróhatóság és a felróható okozati összefüggés eredményéből fakadó hátrány nagyságának a megállapítása a felelősség mértékének az értékelése tekintetében. A felelősség vagyoni természetű vonzata, joghátránya polgári és részben közigazgatási jogi kategóriaként kerül elbírálásra, mert a vétkesség szubjektív vonatkozásai, így a szándékosság és a gondatlanság, valamint a kisebb és nagyobb fokú hanyagság mögött meghúzódó pszichés és racionális indíték vagy körülmény kizárólag emberi magatartáshoz fűződő kategóriák, ezért csak a természetes személyt érintő szabálysértéseknél, szolgálati, munkajogi fegyelemsértéseknél, valamint a büntetőjogi felelősségre vonásnál jönnek értékelő tényezőként erőteljes mértékben számításba. Mindebből következik, hogy az oksági folyamatok következményeinél az akaratszabadság közvetlen értékelése nem jön számításba, csak közvetve, a jogi személy felelősségét előidéző személyek felelősségre vonásánál.

Ahol viszont a jogilag értékelendő folyamat természetes személyi kihatása kerül értékelésre és minősítésre, jelentős mértékben előtérbe kerül az akaratszabadság, amelynek jellege jelentősen meghatározza az okozati összefüggést. Ebből a szempontból kérdésként merül fel az akaratszabadság determinált vagy indeterminált jellege. E két szélső irányzatot Losonczy István realista jogfilozófia tanában alapvetően helytállóan veti el.³⁰ Ez azonban csak az egészséges agy- és érzelmi működéssel rendelkező emberek esetében helytálló. A nem ilyenek esetében, akiknél elmebeli fogyatékoságok állnak fenn, biofiziológiai elváltozások folytán magatartásukat az egyes okfolyamatok esetében determinált reagálás határozza meg éppen úgy, mint a fejlett gerinces állatok esetében. A fejlett gerinces állatok magatartását minden

²⁹ Ld. a 26. jegyzetet

³⁰ Losonczy 1948a: 134–135. o.

adott szituáció esetében biofiziológiai felépítése által befolyásolt alkatának megfelelő ösztönei határozzák meg. Lényegében hasonló a helyzet a pszichofiziológiailag, idegrendszerileg nagy fokban sérült betegek esetében, ahol a szellemi fogyatékosok oksági reakcióit súlyosabb idegrendszeri elváltozások esetében nem az észszerű mérlegelés, hanem az idegrendszeri betegségből, fogyatékból fakadó elváltozás határozza meg. Az ilyen idegileg, pszichofiziológiailag rendellenes személyek magatartása a fejlett gerinces állatokhoz hasonlóan determinált. Esetükben akaratszabadságról semmilyen vonatkozásban beszélni nem lehet.

Ugyanakkor a normális, azaz egészséges belátási és értelmi képességgel rendelkező egyének esetében, ahol a döntési képesség normális, az akaratszabadságot számos külső és belső tényező befolyásolja. A választási szabadságot befolyásoló tényezők csoportosításánál bizonyos kiegészítésekkel Losonczy István felsorolását vesszük alapul. A választási szabadságot befolyásoló tényezőket kiegészítésünkkel a következőképpen állítanánk össze: *a.)* szülői, családi nevelés és szűkebb otthoni, rokoni ráhatás a kiskorúságtól kezdve a nagykorúság eléréséig, illetve a munkába lépésig, *b.)* a bölcsődei, óvodai, valamint az alsófokú iskolai oktatás és nevelés, a szakmai, a középiskolai nevelés és oktatás, ami a főiskolai-egyetemi oktatással zárul, *c.)* kikerülve az életbe és a munka világába, a munka- és a társadalmi környezet jellegének a befolyása, *d.)* az ember tágabb közösségi környezetének ízlésvilága és munkaerőköltsége, valamint a társadalmi illemszabályok hatása, *e.)* az egzisztencia-megalapozás és a karrierépítés szempontjai, valamint az életútsorán elsajátított világnézet által motivált erkölcsi, vallási meggyőződés és politikailag motivált jogtudat, *f.)* a divat és a divatirányzatok befolyása, valamint az adott személy jellemének erős, vagy gyenge jellege, befolyásolhatósága, illetve szilárdsága.

Ad *a.)* A gyermek- és ifjúkori otthoni nevelés és családi környezet többnyire vagy vallási, vagy semleges világszemlélettől vezérelt világszemléletet alakít ki a pályakezdőknél, ami entellektüel családi környezetben racionálisan is tudatosul, ami tovább erősödik, vagy bizonyos fokig módosul az alsó és felsőszintű iskolai nevelés által a közösségi értékek kritikai mérlegelése és elfogadása irányában. Ennek alapvető jelentősége van a saját és mások érdekeinek mérlegelésén alapuló választási motivációknál, ami kihat az ember későbbi életkorára is.

Ad *b.)* A pedagógiai intézetben folyó pedagógusok által irányított közösségi nevelés elsődlegesen szociális érzékenységet, a szociabilitást erősíti, és rávezeti a serdülőt, miként kell beilleszkedni a közösségbe, és miként kell együttműködni másokkal és viszonyulni másokhoz, valamint mit várhat el az egyén a maga részéről másoktól. Emellett az egyén általános ismerete és leendő szakmájával alsóbb szinten látenszen, majd egyre tudatosabbá váló, majd kiválasztott foglalkozásával összefüggő ismeretanyaga az oktatással gyarapodik és a közösségi alsó, közép és felsőszintű, valamint legfelső szintű szakmai nevelés által válik az ember olyanná, hogy helyt tudjon állni a munka, az üzleti és a társadalmi élet világában.

Ad *c.)* Önállóvá válással, bekerülve a rendszeres foglalkozást és jövedelmet jelentő munka és a szakmai, valamint az üzleti élet világába, mindenki abba a társadalmi körbe kerül be, amellyel munkája, foglalkozása összekapcsolódik. Ez a kör lesz az, amely tovább befolyásolja az egyén karakterét, jellemét, gondolkodásmódját.

Ad *d.)* Az ember tágabb környezetének az ízlésvilágát, életvitelmódját, öltözködését zenei, képzőművészeti, építészeti és területrendezési, valamint gépkocsi- és egyéb közlekedési eszközhasználati stílusát jelentős mértékben meghatározza a divat, ami ennél fogva csak látszatjelenséggént néz olyannak ki, hogy az magától alakul olyanná, miként az egyik napról a másikra megjelenik. Ebben jelentős szerepe van a divattervezőknek, akik jelentős nyomást gyakorolnak az ipari előállítókra és forgalmazókra. Ezt nevezik divatdiktátumnak, amely alól kitérni igen nehéz, és aki mégis azzal kísérletezik, pl. nem a divat szerint öltözködik, vagy használ gépkocsit, azt kinézik. Ugyanígy változnak az illemszabályok is. Pl. nem illik a társadalom nőtagjait kézcsókkal köszönteni, vagy előre engedni ajtóbejáratnál, mivel aki ezt

megteszi az esélyegyenlőséget sérti meg. Mindez jelentősen befolyásolja a munkahelyi kapcsolatokat és a munkaerőpiacot is. Míg korábban a munkahelyi szexuális kapcsolatok „bocsánatos”, ma „halálos” bűnnek számítanak.³¹

Ad e.) Minden pályakezdőben megva a törekvés arra, hogy szakmájában tökéletessé váljon, és a munkahelyén előbbre jusson a vállalati hierarchia rendszerében, ha pedig valaki vállalkozó, akkor pedig a piaci hírneve és megrendelői, vásárlói köre, illetve klientúrája növekedjék, és így szerezzon hírnevet magának. Ugyanez az előre jutási, karrierépítési törvény érvényesül a szabadfoglalkozásúak (orvosi-fogorvosi magánrendelők, építész és egyéb mérnöki irodák, valamint a művészvilág) esetében is. Azok, akik tisztességtelen eszközökkel, gátlás nélkül, másokat elnyomva igyekeznek gyorsan előre jutni, és ha ezt nem megfelelően leplezik, környezetük ellenakciója gátat szabhat e törekvésüknek, ezért ebbéli törekvéseiket leplezni kényszerülnek. Ha ezt nem ügyesen teszik, előre menetelük környezetük ellenállása folytán a bukás, a visszavetődés veszélyével járhat.

Ad f.) Végezetül szólni kell még arról, hogy az akarat szabadságát jelentős mértékben befolyásolja a jellemek különböző sokszínűsége, a jóindulatú, a rosszindulatú, a bátor, a gyáva, a merev, a befolyásolható, a rugalmas, a körülményekhez igazodó, a megalkuvó, a kiszámítható és kiszámíthatatlan, a kritikus, a meghunyászkodó alapkarakter és ezek egymással történő keveredése a külső körülmények által kialakuló konkrét helyzetek szerint.

Mindebből az szűrhető le, hogy az emberi akarat csak viszonylagosan és mérsékelten szabad, vagyis indeterminált, és ezzel összhangban csak mérsékelten determinált.

VI. Összegezés

E tanulmányban több különálló, de egymással is összefüggésbe is kerülhető jogintézményről és jogi jelenségről, valamint elméleti és gyakorlati kapcsolatba kerüléséről esett szó. Kezdtük az okozati összefüggéssel. Megnéztük, hogy miként érvényesül a természetben, annak élettelen és élő növényi, valamint állati világában, a fejlett gerinceseknél, ahol az ösztön a mozgató, majd pedig az embernél, ahol cizellált érzelmi és értelmi akarat felül kerekedve az ösztönvilágon játszik közre, ott az okozati összefüggés jogilag releváns lehet. Az emberi közreműködéssel létrejövő okozati összefüggésnél a cselekvés lehet jogszerű és jogellenes egyaránt. Utóbbi esetben először a felróhatóság kerül szóba, amely a cselekmény és mulasztás kívülről történő objektív megítélése a társadalmi felfogás által. A jogi személyek esetében a vizsgálat megáll, mert a vétkesség szubjektív kategória és az csak az emberi tevékenységnél jön számításba. Jogi személyek tisztségviselőinél és munkatársainál csak akkor, ha a jogi személy felróhatósága nagyfokú. A természetes személyeknél a vétkesség és annak szándékos vagy gondatlan jellege közötti különbségtétel a szankció alkalmazása szempontjából lényeges. A vétkesség megítélésénél különbség van a civiljogi és a büntető jogi jellegű megítélés között. A polgári jogviszonyok és a szolgáltató közigazgatási jognál az előbbi, míg a rendészeti közigazgatás és a munkajogi, valamint a közszolgálati jogviszonyoknál a fegyelemsértések esetében. Végezetül annak vizsgálatára került sor, hogy mindezt miként befolyásolja az emberi akarat viszonylagos szabadsága és viszonylagos determináltsága.

³¹ Ld. Miskolczi Miklós: Színlelni boldog szeretőt [regény]. Magvető, Budapest, 1981.

Irodalomjegyzék

Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Szt. István Társulat Kiadása, Budapest, 2008.

Buri, Maximilian von: Über Causalität und deren Verantwortung. Leipzig, 1873.

Buri, Max: Über Kausalität und ihre strafrechtliche Beziehungen. Leipzig, 1855.

Csák Csilla: A környezetjogi felelősség magánjogi dogmatikája. Miskolci Egyetem kiadása, Miskolc, 2013.

Deli Petra Eszter: A munkavállaló általános felelőssége a német és az osztrák modellek jogösszehasonlító keresztmetszetében. PhD. értekezés, Szegedi Tudományegyetem, Marton Géza Doktori Iskola. 2013. E-kiadás <https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/1904/> ; <https://doi.org/10.14232/phd.1904.org>.

Fodor László – Prugberger Tamás: A környezetjog rendszere, elméleti és gyakorlati kérdései Környezetgazdálkodási Intézet kiadása, Budapest, 1996.

Gyulavári Tamás: A foglalkoztatás bizonytalan formáink szabályozása – Élet a munkaviszonyon túl. MTA. Doktori Értekezés, MTA. Kézirattár. Budapest, 2024.

Hartmann, Nicolai: Lételméleti vizsgálódások. Gondolat Kiadó, Budapest, 1972.

Hager, Günter: Haftung für Umweltschaden. In Czechowski, P. – Hendler, R. (szerk.): Umwelt in Mittel und Osteuropa. Referate der ersten „Warschauer Gespräche zum Umweltrecht“ vom 26. bis 29. September 1989. Boorberg Verlag, Stuttgart–München–Hannover–Berlin, 1992.

Halmos Szilvia: A fogyatékoság orvosi és társadalmi modelljének szintézise, különösen a munkajog területén. PPKE. JÁK, Pázmány Press, 2017.

Jakab Nóra: A margón és azon túl. Az intellektuális és a pszichoszociális fogyatékosággal élő emberek cselekvőképességéről. Novotni Alapítvány kiadása, Miskolc, 2013.

Jakab Nóra: A munkavállalói jogalanyiség munkajogi és szociális kérdései különös tekintettel a megváltozott munkaképességű és fogyatékos személyekre. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2014.

Jamison, Kay Redfield: A nyugtalan lélek. Egy mániás depressziós pszichológus visszaemlékezései. Park Könyvkiadó, Budapest, 2004.

Kauszer Lipót: A kártevés okozatosságáról. Magyar Jogász Egylet, Budapest, 1939.

Kemenesi Gábor: A virológia 100 éve a járványok tükrében. Előadás, Pécs, 2024. nov. 6. <https://mta.hu/tudomanyunnep2024-felvetelek/a-virologia-100-eve-a-jarvanyok-tukreben-kemenesi-gabor-unnepi-tudomanyos-eloadasa-videon-114017>

Kun Attila: A munkáltatói kártérítési felelősség szabályainak főbb változásai az új Munka Törvénykönyvében. In Munkaügyi szemle, 2012/4. szám, 84–92. o.

Lendvai L. Ferenc – Nyíri J. Kristóf: A filozófia rövid története a Védáktól Wittgensteinig. Kossuth Kiadó, Budapest, 1974.

Losonczy István: A mulasztási bűncselekmények jogellenességének problémája az univerzalizmus szemszögéből. In Finkey emlékkönyv, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R. T., Pécs, 1936, 1–27.

Losonczy István: A Mulasztás I. A mulasztási bűncselekmény okozatossága. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R. T., Pécs, 1937.

Losonczy István: Jogfilozófiai előadások vázlata (1948) + Függelék tőle: Egy realista jogfilozófia alapvonalai (1948). In Varga Csaba (szerk.): Jogfilozófiák sorozat. Szt. István Társulat Könyvkiadó, 2002.

Losonczy, István: Abriss eines realistischen Rechtsphilosophischen Systems. Szt István Könyvkiadó, 2002.

Mádl Ferenc: A deliktuális felelősség. Akadémiai kiadó, Budapest, 1964.

Prugberger Tamás: A globalizáció és a környezetvédelem neuralgikus kérdései a jogalkotás, a jogkövetés és a jogalkalmazás síkján. In Magyar Közigazgatás, 2001/10. szám, 619–625. o.

Prugberger Tamás: A jogi normák és alkalmazásuk az Univerzum élő és élettelen jelenségeinek természeti és a társadalmi törvényszerűségek összefüggésrendszerében. In Jogelméleti Szemle. 2021/1. szám, 154-175. o. <https://doi.org/10.59558/jesz.2021.1.154>

Rümelin, Max: Die Verwendung der Kausalbegriffe im Straf-, und Zivilrecht. In Archiv für Zivilistische Praxis, Band 90, 1900, (AcP, S. 171–344).

Szalma József: Okozatosság és polgári jogi felelősség. Novotni Alapítvány kiadása, Miskolc, 2000.

Szalma József: A kárfelelősség alapelvei. KRE – L'Harmattan, Budapest, 2023. <https://doi.org/10.56037/978-615-7145-00-9>

Wittgenstein, Ludwig: Tractatus 2018. Logisch-Philosophische Abhandlung 2021. <https://doi.org/10.2307/j.ctv22d4td7.6>